

- народних мас України в ході класової боротьби (друга половина XVII – XVIII ст.). – К., 1985.
10. Дашкевич Я.Р. Козацтво на Великому кордоні / Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми (Матеріали “круглого столу”) // Український історичний журнал. – 1990. – № 12.
  11. Леп'яко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернівці, 1996.
  12. Винар Л. Огляд історичної літератури про початки козащини // Український історик. – 1965. – Ч. 3-4.
  13. Каманин И.М. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого // Чтения Исторического общества Нестора летописца. – К., 1894. – Кн. 8. – Отд. 2.
  14. Щербак В.О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648-1654 рр. – К., 1989.
  15. Щербак В.О. Козацтво в класово-становій структурі українського суспільства (друга половина XV – середина XVII ст.) // Український історичний журнал. – 1991. – № 11.
  16. Щербак В.О. Формування козацького землевладіння (XVI – перша половина XVII ст.) // Середньовічна Україна. – К.: Наукова думка, 1994.
  17. Щербак В.О. Формування козацького стану в Україні (друга половина XV-XVII ст.). – К.: Наукова думка, 1997.
  18. Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст.). – К.: Видавничий дім “КМ Академія”, 2000.
  19. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: (Волинь і Центральна Україна). – К.: Наукова думка, 1993.
  20. Кривошея В.В., Орел В.М. Українська шляхта напередодні визвольної війни середини XVII століття (історико-географічні та історико-генеалогічні матеріали). – К.: ІПі ЕНД НАНУ, 2000.
  21. Кривошея І.І., Кривошея В.В., Близнюк І.В. Уманщина в етнополітичній історії України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.). / НАН України, інститут політичних і етносоціальних досліджень. – К., 1998.
  22. Кузнець Т.В. Уманщина в польсько-литовську добу (XIV – перша половина XVIII ст.). // Гуманітарні науки: проблеми, пошуки, перспективи. Збірник наукових праць. – Частина VI. / Редкол: В. Г. Кузь (голов ред.) та ін. – К.: Знання, 2000.
  23. Кривошея В.В. Уманське козацтво: історичні дрібниці // Україна вчора, сьогодні, завтра. Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1999.
  24. Кривошея В.В., Кузнець Т.В. Національна еліта. Уманщина. Козацтво. – К.: ІПіЕД НАНУ, 1998.
  25. Смолій В.А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // Український історичний журнал. – 1991. – № 5.
  26. Шитович И. О. О границах бывшей Брацлавщины, исторической жизни в ней и отношении Брацлавщины к Подолии. – Винница: Тип. Городского управления, 1914.
  27. Архив Юго-Западной России, изданный временною комиссией для разбора древних актов (Далі – Архив ЮЗР.) – К., 1890. – Ч. VII. – Т. 2.
  28. Дан О.Ю. Козацтво Брацлавщини у боротьбі за свободу і незалежність (1648 – 1676 рр.). – К.: Видавничий дім “Стилос”, 2004.
  29. Архив ЮЗР. – К., 1876. – Ч. VI. – Т. 1.
  30. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДАУК). – Ф. 840. – Оп. 1. – Спр. 10.
  31. ЦДАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 172.
  32. *Źrodła dziejowe.* – Т. 20.
  33. Архив ЮЗР. – К., 1886. – Ч. VII. – Т. 1.
  34. Стороженко А.В. Стефан Баторий и днепровские казаки. – К., 1904.

О.І. Гуржій, Л.М. Дешевенко

ПЕРЕСЕЛЕНСЬКИЙ РУХ НА ПІВНОЧІ ГЕТЬМАНЩИНИ XVIII СТ. У КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ПОВСТАНСЬКИХ ЗАГОНІВ

Соціальні рухи в Україні XVIII ст. й, зокрема, протистояння зі зброєю в руках проти утисків можновладців вже давно привертають увагу істориків. Стосовно Лівобережного регіону (Гетьманщини) про них маємо яскраві згадки та стислі оцінні характеристики в козацько-старшинських літописах того періоду: Самовидця, Г.Габ'янки, С.Величка (поч. XVIII ст.), Я.Лизогуба (1742), “Короткому літописі Малої Росії з 1506 по 1770 р.” В.Рубана (1777) та ін. Одними з перших, хто почав вивчати перебіг тих подій, стали П.Симоновський, О.Рігельман, Г.Міллер, Д.Бангиш-Каменський. Особливо багато в цьому напрямі зробили в XIX – на початку XX ст. О.Лазаревський, В.Модзалевський, Д.Багалій, Д.Яворницький, В.Барвінський, В.Мякотін... А в другій половині XX ст. над розробкою теми плідно працювали К.Гуслистий, І.Гуржій, В.Дядиченко, В.Романовський, К.Стецюк, В.Мордвінцев, В.Борисенко, О.Путро та багато інших. Бібліографія праць цих учених сягає десятка сторінок.

Вперше у вітчизняній історіографії формування соціальної свідомості українців у ході класової боротьби в другій половині XVII – XVIII ст. всебічно висвітлив В.Смолій, а про народні рухи конкретно на півночі Лівобережжя йдеться в кандидатських дисертаціях П.Маруні, О.Череваня та Т.Муравльової [1–4].

Незважаючи на наявну спеціальну літературу, питання про джерела формування (поповнення чи зменшення) повстанського контингенту в межах північних регіонів Гетьманщини, зокрема Стародубського та Чернігівського полків, а також про роль міграційних процесів на збройний опір соціальним утискам залишаються фактично не дослідженими. Їхнє вивчення і є метою цієї статті, оскільки відповідь на них дозволить з'ясувати, хто саме і чому стояв в опозиції до місцевої влади, брав найактивнішу участь в опорі якій, власне, вимоги висував. Крім того, не менш важливою при цьому є проблема, так би мовити, законності й справедливості збройної боротьби посполитих і рядових козаків, що нині знову досить гостро дискутується (так само, як і в XIX – на початку XX ст.). Наприклад, порушуються питання про масовий бандитизм, нову класифікацію (переоцінку) гайдамацтва та опришківства, роль ватажків так званих “народних месників” тощо.

Вивчаючи першоджерела, варто звернути особливу увагу на надзвичайну “рухливість” населення на території як Стародубщини, так і Чернігівщини. Внаслідок різних негараздів, у першу чергу соціального та економічного характеру, сплутувалася (інколи навіть повністю) значна частина “старих” населених пунктів. Водночас відбувався активний процес освоєння земель і заселення нових слобід, сіл, містечок. У деяких із них за порівняно короткий термін чисельність жителів могла змінитися більше, ніж на половину. В зв'язку з цим, важливим є з'ясування того, хто ж становив

основу учасників збройної боротьби: чи ті з них, хто давно мешкав у певному населеному пункті, чи новоприбулі, котрі мали значні ілюзії щодо можливого поліпшення своїх умов життя, а тому нерідко чинили відчайдушний супротив незаконному, як вони вважали, посиленню визиску.

У вітчизняній історіографії радянського періоду, як правило, при висвітленні міграцій людності йшлося про переселення жителів правобережних і західноукраїнських земель на лівий берег Дніпра як реакцію на “нестерпну експлуатацію польської шляхти”. Про зворотній рух практично взагалі не писалося. Причини цього цілком зрозумілі: хіба могло бути таке, щоб українці тікали з Російської держави (фактично йшло ототожнення з братнім російським народом) у Річ Посполиту, до ворогів – польських магнатів і шляхти? Втім, документальні матеріали свідчать про інше. Протягом усього XVIII ст. відбувався вихід українців у “Полску область” практично з усіх лівобережних полків, хоча він був порівняно незначним і серйозно не впливав на демографічну ситуацію в Гетьманщині [4; 5; 11; 12; 30; 31]. Наприклад, за відомістю 1717 р. про Меджибізьку волость Летичівського повіту, з новоприбулих сюди 1352 родин з різних українських регіонів з Лівобережжя було лише 42 [6, 88 – 89].

Як вже зазначалося, посилення визиску частогусто призводило до помітного скорочення чисельності багатьох населених пунктів. Так, у скарзі на ім'я гетьмана І. Скоропадського 1718 р. жителі с. Чернотичі (Чернігівський полк) зафіксували: “Село наше Чернотичи в годах прошлых отдано в подданство пану Велецкому и мы ему во всем послушенство воздаем... А ныне накидает он на нас нижайших несносные повинности, от чего многие в нищету пришли и порасходились по сторонам... осталось нас 26 человек и на работизне мы от недели Троицы и по се число работизну делаем” [2, 18].

Матеріали «Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку» 1729-1730 рр. зафіксували в цьому селі 11 дворів [7, 135, 183]. Якщо врахувати той факт, що на той період в одному дворі в середньому було 2 хати і 2 сім'ї [8, 117 – 118; 9, 192], то можна припустити таке: десь за 12 років чисельність жителів у ньому принаймні подвоїлася і, зрозуміло, за рахунок новоприбулих осіб. 1718 р. І. Скоропадському скаржилися й мешканці с. Лилинівки (того ж полку), пояснюючи причини свого переходу на інше місце проживання так: „И прежде век на пана Искрицкого обыкшую давали работизну... сено косили, греблю гатили и дерево возили, а опосля он стал накидывать (додавати.- Авт.) на нас несносные повинности... и кто противится немилосердно батожем и киями нещадно бьет, за волосы рвет и ногами топчет, от чего многие порасходились, а ныне в селе осталось нищетных 27 человек». На той час за схожих обставин залишилося в селах: понурівці (Стародубський полк) з 53 лише 21 двір, Невдольське (того ж полку) з 42 – 18, Червотичі (Чернігівський полк) з 64 – 26 дворів [2, 19].

Рангове с. Голубівка (Стародубський полк), як засвідчили в 1729-1730 рр. її старожили, «подутратою всего своего движимого и недвижимого имени и жестокого наказанія» було заселене новгородським сотником Василем Черняем (70-ті роки XVII ст.) [9, 19, 71, 480; 10, 88]. Воно було приписане до сотницького уряду, а тому після смерті Черняя ним володіли лише

тамтешні сотники. На початку XVIII ст. тут уже налічувалося понад 30 дворів посполитих. Проте, Ф.Лісовський, який став новгородським сотником 1715 р., розорив майже все населення села. Як скаржилася тоді його громада на чолі з війтом стародубському полковнику, «з кривавими слезами», сотник їй учинив «крайню нужду», «утиски и остатное разорение». Він «як вовк полишивши нас бедних, – наголосили селяни, – под свою державу (владу. – Авт.), не як иншие державци отеческого, но яко немилосердний тиран з нами поступає битием смертним, що иншого побую и червь понесли или окриваючи драпезством розним знищаючи, в работизну иншим людям запроудет, як і тепер нас запродал за чотириста золотих, а тие от орендаре ведлуг данной от Лисовского интерцизии тяжкими нас утески работизнами якого малослиханного немилосердия не могути понести, все розийшлися люди, доми и грунта пооставши» [11, 55]. Залишилися тільки 6 дворів «можнейших», мешканці яких також погрожували втекти, якщо їх ніхто не захистить. Були відомі факти, коли Ф.Лісовський своїх селян «за ослушания» наказував «до смерти бить киями», проти чого не міг заповідати і сам гетьман [12, 23 – 24].

У скарзі чернігівського єпископа за 1731 р. про зuboжіння його підданих – монастирських посполитих – фіксуємо повідомлення про те, що в Сверхній волості (Чернігівщина) „подание за неравномерным и тяженным в тамошних селах на консистентов (російських вояків.- Авт.) денежной дачи расположением знатную узнаючи обиду и немогути оною больше сносити, многие во инние околничные маєтности владелческие принуждены zostали поросходитися, а малое число оставшихся подданных немогутих надлежащо вистачити до катедре Черниговской и до дворца Сверхского повинности за неурожаем хлеба, голодом, изморение в житии своем немалую претерпевают нужду”. Також мешканці навколишніх сіл Ображевівки, Калеївки, Шатриці розійшлися в різні місця, „пустие толко оставили дворы”, через непомірний грошовий збір на утримання російського війська [13, 1].

Через надмірні утиски стародубського полкового обозного Павла Скорупи від нього втекли 1759 р. 20 підданих із сіл Смялицька Буда та Городечня (Новомиська сотня) [14, 1]. Протягом 20-60-х років XVIII ст. межі Чернігівського полку полишили понад 500 осіб і 60 родин, які потім оселилися на Правобережжі. Тоді ж у тому напрямку та на землі Білорусі переселилося 629 посполитих і козаків із Стародубського полку [15, 131 – 146]. 1763 р. сталися втечі ще близько 600 посполитих у Річ Посполиту з сотен Городнянська, Ройська, Любецька (Чернігівський полк) [16, 181 – 182].

З 1764 по 1781 рр., коли було остаточно ліквідовано автономний суспільно-політичний устрій Гетьманщини і замінено на загальноімперський, за нашими підрахунками (дані неповні через брак джерел), з десятків сіл і хуторів, практично всіх сотень Стародубського та Чернігівського полків, втекло понад 1000 підданих у різні місця України, Росії та Речі Посполитої [17; 18; 19, 56 – 59; 20, 3; 21, 3 – 4; 22; 23; 24, 454 – 456 зв.].

При аналізі джерел стає цілком очевидним, що масовий вихід за межі Стародубського і Чернігівського полків, взагалі за кордони Гетьманщини спостерігався

насамперед серед селянства як найбільш експлуатованої соціальної групи. Значно менше він стосувався міщанства. На середину ХУІІІ ст., у зв'язку з посиленням гніту рядового козацтва, міграційні процеси особливо активно охопили й військовий стан. Про це, зокрема, йдеться в універсалі К.Розумовського від 29 червня 1754 р. „Известно нам, – зазначено в ньому, – что малороссийские полковники, полковая старшина, сотники и сотенная старшина козаков употребляют во всегдашние работизны для своих приват (власних потреб.- Авт.), как пеших так и конных, а особливо в жнивное время и отягощают привозками разных припасов с ближних и дальних мест лесу на строение себе домов, хуторов...”, а „через крайнее отягощение козаки приходят в крайнее разорение и оставя свои жилища принуждены бежать за рубеж и в слободские полки” [25, 1 – 2].

Отже, ми маємо всі підстави констатувати, що: 1) за межі території обох полків втечі (чи переходи) активно відбувалися протягом усього століття; 2) головними їхніми причинами, як правило, були надмірні утиски й бажання посполитих та рядових козаків залишити свого можновладця та поліпшити умови власного життя; 3) чисельність населення окремих сіл і містечок часто зменшувалася наполовину.

Проте мав місце й зворотній процес: освоєння нових земель і поповнення переселенцями жителів старих населених пунктів. Так, на Чернігівщині заснування більшості сіл припадає на кінець ХУІІ – першу половину ХУІІІ ст. (Рубанка, Гмирянки, Савин (Савинки – ?)*, Лупасове, Олександрівка та ін.). У другій половині ХУІІІ ст. тут виникли, зокрема, села Марківці, Шатура, Березова Гать [26, 157, 194, 296, 334, 377, 395]. Слід зазначити, що на Сіверщині серед поселенців домінували вихідці з Білорусі. Причому природним кордоном поширення їхніх поселень стала р. Десна. На південь від неї більшість знову становили переселенці українського походження [27, 211].

У Стародубському полку за 1723 – 1781 рр. старшини заселили: у Мглинській сотні 23 з усіх 70 населених пунктів (або 33%), Новоміській відповідно – 36 з 82 (44%), Топальській – 39 з 81 (48%) [28, 324 – 440].

В окремих населених пунктах часто траплялися трагічні події (старшинські міжособищі, полонення жителів турками чи татарами, стихійні лиха тощо), які корінним чином змінювали долю людей. Наприклад, с. Савинки (Чернігівський полк) з'явилося за гетьманування Д.Многогрішного (1668-1672), завдяки ініціативі його брата Сави. Гетьман І.Самойлович (1672-1687) відібрав село і передав у власність генеральному осавулові Л. Полуботку. Після нього маєтком володів син Л.Полуботка – чернігівський полковник Павло. За І.Мазепи на території землі, що належала мешканцям с. Савинки, бунчуковий товариш В.Дорошенко, користуючись підтримкою гетьмана, побудував млин і оселив сл. Лубянки. Коли ж І.Мазепу усунули від влади (1708), полковник Полуботок розігнав мешканців слободи. Впусті вона залишалася років з десять. Після ж арешту та ув'язнення у Петропавловській фортеці П.Полуботка 1723 р., Дорошенко знову повернувся до свого маєтку, „пустій своїй млин устроил, и слободку ту населил” [7, 137, 139].

Потерпали за схожих обставин і рядові козаки, які юридично були вільними особами й мали певні привілеї. Конкретно 1718 р. господар гетьманського двору Даровський дав розпорядження прикажчикам Линкевичу та Чехівському заснувати слободу на „грунтах” козаків с. Лубенки (Стародубський полк), що тогочасне законодавство формально забороняло робити. У відповідь на це козаки почали чинити супротив, за що досить швидко були схоплені й посаджені до в'язниці в м. Стародубі [28, 347 – 348].

Окремі населені пункти від свого виникнення могли перебувати тривалий час у володінні представників одного роду чи монастиря. Так, м-ко Семіонівка того ж полку було спочатку засноване як слобода гетьманським сином С.Самойловичем. Після смерті того маєтком кілька років володіла вдова С.Самойловича, а потім як посаг передала його старшині Корсаку. Після нього містечко перейшло у спадок до сина останнього і т.ін. [9, 396].

Для другої половини ХУІІІ ст. маємо цікаві дані про втечі на територію обох регіонів російських селян-кріпаків, солдатів, а також білоруських підданих. Зокрема, в 50-х роках з Росії на Стародубщину прибуло близько 40 кріпаків поміщика Феніна [29, 1]. З Мозирського повіту Мінського воєводства на Чернігівщину переселились 36 залежних посполитих підсудка Пршибори [30, 2 – 6; 31, 249, 525].

В першій половині 60-х років сталися масові втечі кріпаків поміщиків Гордєєва, Кузьєнова, Мельнікова, Пігарєва (Білгородська губернія, Росія) у межі Стародубського полку [32].

Наведені нами факти дозволяють значною мірою уявити як саме формувалося населення Стародубського та Чернігівського полків, а також виявити основні джерела поповнення учасників боротьби проти утисків можновладців. Для цих процесів характерною була постійна демографічна нестабільність, викликана головним чином соціально-економічними чинниками, частково політичною ситуацією в Гетьманщині. Фактично, вона існувала протягом усього ХУІІІ ст., а тому помітно впливала і на характер протистояння посполитих і рядових козаків, з одного боку, і заможних старшин, шляхти, монастирів, урядових військових команд, з іншого.

Причин для того було більше, ніж досить. Звернемося до конкретних прикладів. На початку Північної війни (1700-1721) через Лівобережну Україну в Прибалтику були направлені запорозькі загоны для участі у війні проти Швеції. Скориставшись підтримкою низовиків, у містах Почепі й Мглині сталися збройні сутички козаків з представниками місцевої адміністрації. У можновладців вони забирали фураж для коней, а собі – продовольство (1701-1702).

Особливо могутню хвилю соціального протесту на території Гетьманщини зумовила селянська війна в Росії під проводом отамана К.Булавіна (1708-1709). Уже в другій половині 1708 р. повстання посполитих і козаків охопили Лубенський, Полтавський, Гадяцький, Прилуцький, Миргородський, Переяславський, Стародубський, Чернігівський та інші полки. В їх ході громилися маєтки старшин і монастирів, будинки купців, орендарів і торговців. Найзначніші виступи сталися в Стародубі, Лубнах, Гадячі. Безпосередньо в Стародубі було вбито понад 50 особливо ненависних орендарів і торговців [33, 272].

У другій чверті ХУІІІ ст. найпомітнішими виявилися повстання на Стародубщині: у сл. Шираївці (1736), с. Фосевичах і Чолхові (1747-1748), с. Кулагах і Суботовичах (1748-1750).

1750 р. у Любецькій сотні Чернігівського полку стався бій гайдамацького загону з козацюю каральною командою. Значні заворушення зчинили жителі с. Лакомої Буди, Костяничів і Симонтовки (Стародубщина, 1751, 1752 і 1754 рр.). 1761 р. знову відновили свою боротьбу селяни Кулаг і Суботовичів, яких підтримали близько 50 осіб Київського гарнізону, які на той час поблизу заготовляли ліс. Крім того, повстанський рух охопив 14 навколишніх сіл. Він відновлювався в 1770, 1775 і 1779 рр.

Вибухи народного супротиву спостерігалися і в інших населених пунктах обох регіонів, але поглиблене висвітлення цих аспектів є предметом подальших наукових студій.

1. Смолій В.А. *Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби (друга половина ХVІІ – ХVІІІ ст.)*. – К., 1985.
2. Маруня П. *Селянські рухи на Стародубщині (40-70 рр. ХVІІІ ст.)*. – Рук. дис.... канд. іст. наук.-Дрогобич, 1951.
3. Черевань А.С. *Крестьянское движение против закрепощения на Левобережной Украине (50-70-е годы ХVІІІ века)*.-Рук. дисс. ... канд. ист. наук.-К., 1953.
4. Муравлева Т.Н. *Крестьянское движение на Левобережной и Слободской Украине в 70-90-е годы ХVІІІ века*. – Рук. дисс... канд. ист. наук.-К, 1953.
5. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (Далі – ЦДАУК). – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 270. – Арк. 4, 5, 11, 12, 30, 31, 33; Спр. 383.- Арк. 58, 81, 103-107; Оп. 3. – Спр. 16831.
6. Крикун М.Г. *Колонізація Подільського воєводства у першій половині ХVІІІ ст.* // *Український історико-географічний збірник*. – К., 1972. – Вип. 2.
7. *Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка 1729-1730 г.* // *Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта*

- Старой Малороссии.-Чернигов, 1908.*
8. Радакова Е.П. *О ревизиях в Малороссии в ХVІІІ столетии* // *Труды XI Археологического съезда в Киеве 1899 г.-М., 1902, отд. 2.*
  9. Перковський А.Л. *Народонаселення України в ХVІІІ столітті: Рук.дис. ...канд. іст. наук.- К., 1968.*
  10. Кривошея В.В. *Українська козацька старшина.-К., 1997. – Ч.1.*
  11. *Ділова документація Гетьманщини ХVІІІ ст.* – К., 1993.
  12. Моравский С. Федор Лисовский. 1709-1722: *Очерк из внутренней истории Малороссии в 1-й половине ХVІІІ ст.*//*Киевская старина, 1891.-№10.*
  13. ЦДАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 3926.
  14. ЦДАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 15539.
  15. ЦДАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 16831.
  16. ЦДАУК. – Ф. 108. – Оп. 2. – Спр. 607.
  17. ЦДАУК. – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 142.
  18. ЦДАУК. – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 343.
  19. ЦДАУК. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 35.
  20. ЦДАУК. – Ф. 270. – Оп. 2. – Спр. 102.
  21. ЦДАУК. – Ф. 270. – Оп. 2. – Спр. 119.
  22. НБУ. *Інститут рукопису, ф. І. – № 60875-60876.*
  23. НБУ. *Інститут рукопису, ф. І. – № 60865-60868.*
  24. *Центральний російський архів давніх актів. – Ф. 248. – Оп. 64. – Спр. 5649.*
  25. // *Киевская старина. – 1896. – № 7-8.*
  26. *Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. – К., 1972.*
  27. Василенко Н.П. *Очерки по истории Западной Руси и Украины. – К., 1915.*
  28. Лазаревский А.М. *Описание Старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления.-К., 1888. – Т. 1.*
  29. ЦДАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 16421.
  30. ЦДАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 1528.
  31. *Гайдамацький рух на Україні у ХVІІІ ст.* – К., 1970.
  32. ЦДАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 138.
  33. *Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – К., 1979. – Т.2.*

* Генеральне слідство про маєтності Чернігівського полку зафіксувало співзвучні за назвою два села: Савинки Волинської сотні й Савинці Понорницької сотні.

